

אריה שרייבר

מדוע נבחר אברהם?*

מדוע נבחר אברהם? לשאלה זו נוסיף ונשאל: מדוע נבחרה ארץ ישראל? על שתי שאלות אלו אין תשובה מפורשת במקרא. לדעתנו התשובות לשאלות אלו קשורות זו בזו, והן עולות מן המסופר בתחילת ספר בראשית. במאמר זה נטען שבשל מעשה חם בנח אביו נגזר על חם להשתעבד תחת עולו של אחיו שם, וכי בני שם התעמתו עם בני חם במשך דורות רבים. נראה שבדורו של אברהם החלו בני שם להתגבר על בני חם. היה זה אברהם שהוביל את המאבק עוד לפני שהי ייעדו אישית לגדולה, וארץ ישראל נבחרה אף היא, כי שם ישבו הכנענים ואותם היה צריך להוקיע. בחירת אברהם ובחירת ארץ ישראל הן שני נדבכים בקיום קללת וברכת נח: "יִפְתֹּ אֱלֹהִים לְיַפֹּת וְיִשְׁכַּן בְּאֶהְלֵי שָׁם וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ" (בראשית ט, כז).

מדוע נבחר אברהם? הגישות הרווחות

לכאורה אנו פוגשים את אברהם בשעה שלמעשה הקב"ה כבר בחר בו, בעת שדיבר אתו לראשונה: "לך לך [...] ואעשך לגוי גדול" (שם יב, א-ב), מבלי שניתן לנו כל הסבר מדוע נבחר.¹ מדוע נשלח לארץ כנען דווקא? נעמוד על הגישות הרווחות המנסות לענות על תמיהה זו:

א. התורה לא פירטה מפני שהדברים היו ידועים. רד"צ הופמן² כתב: "שמו וגדולתו של אברהם אבינו היו ידועים לדור מקבלי התורה במידה רבה כל כך, עד שלא היה כל צורך להכיר אותם להם על ידי תיאורים של ימי נעוריו או זכויותיו". לדעתנו, הבנה זו מוטעית. היכרותם של דור מקבלי התורה עם עובדות היסטוריות אינה קשורה בתיאורן בתורה. לדוגמה, שעבוד מצרים וציאת מצרים היו מוכרים היטב לדור מקבלי התורה ואף על פי כן הם מסופרים באריכות רבה.

* מאמר זה מוקדש לכבוד סבי מורי מר נתן מרל, שאף הוא כאברהם אבינו הלך ממולדתו ומבית אביו אל הארץ, ומצווה את בניו ואת ביתו אחריו לשמור את דרך ה' לעשות צדקה ומשפט. יהי"ר שהקב"ה יאריך ימיו בטוב ושנותיו בנעימים.

1 הרמב"ן בפירושו (שם יב, ב) עמד על שאלה זו בהרחבה.
2 ספר בראשית עם פירושו של הרב ד"צ הופמן (תרגום: א' וסרטייל), בני ברק תשכ"ט, עמ' רה.

- ב. אברהם בחר בה': על פי מדרשים רבים לא הקב"ה בחר באברהם, אלא להפך – אברהם בחר בקב"ה. אברהם התייחד בכך שהיה הראשון בדורותיו לגלות מחדש את מציאות ה'. גישה זו חלחלה עמוק לתודעתנו, לתפילותינו ולאמונתנו, אך בפשטי המקראות היא נסמכת על רמזים דלים ביותר. הסבר זה ממלא את החלל שנוצר מהיעדר הנימוק לבחירת אברהם.
- ג. אברהם נבחר בשל צדקותו בשעת בחירתו: נחמה לייבוביץ' כתבה (על פי מדרש בראשית רבה³) שאברהם נבחר בשל צדקותו, ו"עצם היותו מועמד בנסיון היא ערובה להיות (כך!) ראוי להיבחר". ברוח דומה הציע רד"צ הופמן חלופה להצעתו שהובאה לעיל: "מעשיו של אברהם אבינו כפי שהם מתוארים בפרשיות הבאות, די בהם כדי לאפיינו".⁴ גם לשיטה זו אין סימוכין של ממש בפסוקים. יש רמזים לצדקותו של אברהם עוד בתחילת דרכו. אנו רואים נאמנות בלתי מותנית לאביו (בראשית יא, לא–לב)⁵ ולאשתו (שם יא, ל),⁶ אך באלו קשה לראות צדיקות מופלאה המזכה אדם בברכת "ואעשך לגוי גדול וכו'". בהמשך אברהם מגלה חסד ואמונה ללא גבולות, אך בשעת בחירתו לא ידוע לנו על מעשים מיוחדים.
- ד. אברהם נבחר על שם סופו: מכמה פסוקים משתמע שאברהם נבחר בשל הפוטנציאל שבו ושנתנסה כדי להוכיח ולהצדיק את הבחירה בו.⁷ לדוגמה, "וְאֲבָרְכֶם הִיּוֹ יְהוָה לְגוֹי גָדוֹל וְעַצִּים וְנִבְרַכְכוּ בּוֹ כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ. כִּי יִדְעֵתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְנֶה אֶת בְּנֵי וְאֶת אֶחָיו וְשִׁמְרוּ דְרָכַי הִ' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט לְמַעַן הִבִּיא ה' עַל אֲבָרְכֶם אֶת אֲשֶׁר דִּבֶּר עָלָיו" (בראשית יח, יח–יט). כלומר אברהם נבחר בשל מעשים שעתיד היה לעשות. וכך כתוב אחרי העקדה: "וַיֹּאמֶר אֵל תִּשְׁלַח יָדְךָ אֶל הַנֶּעַר וְאֶל תַּעֲשֵׂ לוֹ מֵאוּמָה כִּי עֲתָה יִדְעֵתִי כִּי יִרְא אֱלֹהִים אֶתְּהָ וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךְ אֶת יַחֲדָךְ מִמֶּנִּי" (שם כב, יב). כפי שהדגיש
- 3 "א"ר יונתן: היוצר הזה אינו בודק קנקנים מרועעים, שאינו מספיק לקוש עליהם אחת עד שהוא שוברם. ובמי הוא בודק? בקנקנים יפים, שאפילו מקיש עליהם כמה פעמים אינם נשברים. כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים שנאמר (תהלים יא, ה) 'ה' צדיק יבחן' (בראשית רבה לב, ג).
- 4 הופמן (לעיל הערה 2) שם.
- 5 אם כי הפסוק רומז שתרח לקח את אברהם ולא שאברהם הלך מרצונו. והשוו דברי רש"י בראשית יא, לב.
- 6 אם כי לדעת הראב"ע אברהם נצטווה "לך לך" עוד בחרן (שם יא, לא), טרם שנשא את שרה ודבק בה בהיותה עקרה ולפני שליווה את אביו.
- 7 עיינו ת' ורדיגר, "בעקבות דמותו של אברהם", לימודים 1 (אדר ב תשע"א).

הרב יואל בן-נון, נראה ש"העיקר המפורש בכתוב הוא חידוש הבחירה באברהם ובזרעו".⁸ כלומר, העקדה הצדיקה את בחירת אברהם. אכן, יש במקרא רמזים לכך שאברהם נבחר אף על פי שלא היו בו תכונות מיוחדות בשעת בחירתו. כך בנחמיה (ט, ז-ח) אנו קוראים, "אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברהם והוצאתו מאור כשדים [...] ומצאת את לבבו נאמן לפניך".⁹ לאמור, הקב"ה בחר באברהם עוד באור כשדים, ורק מאוחר יותר מצאו נאמן. אולם גישה זו אף היא קשה: מחד גיסא, אין ראיות בפסוקים לפוטנציאל מיוחד באברהם, ומאידך גיסא הובטחה לו גדולה כבר מהדיבור הראשון.¹⁰

לעניות דעתי, ארבע הגישות הללו אינן מניחות את הדעת, וקושייתנו במקומה עומדת: מדוע נבחר אברהם? כדי לפתור את תעלומת בחירת אברהם נתחיל בתעלומת בחירת ארץ ישראל. אברהם הרי נצטווה לעלות לארץ כנען, וכאמור גם העילה לבחירה זו אינה מפורשת בפסוקים.

ויצאו מאור כשדים ללכת ארצה כנען

עם הגעתו אל ארץ כנען מסופר על אברהם כך: "ויַעֲבֹר אַבְרָם בְּאַרְץ עַד מְקוֹם שְׁכֵם עַד אֵלוֹן מוֹרְהָ וְהַפְּנִיעִי אֶזְרָא בְּאַרְץ" (בראשית יב, ו). המילים "והכנעני אז בארץ" תמוהות, שכן אברהם הגיע לארץ כנען, ומי ישב שם אם לא הכנענים? תמיהה זו כה חזקה, עד שראב"ע כלל את הסיפא של פסוק זה בין שנים עשר הפסוקים הנראים ככתובים לאחר כניסת ישראל לארץ, כלומר היה צריך להבהיר לדור הנכנס לארץ שהכנענים היו שם עוד בימי אברהם.¹¹ רש"י הבין שהכנעני לא רק שהיה נמצא אז בארץ, אלא נלחם בארץ: היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו [...] לפיכך ויאמר ה' אל אברהם לזרעך אתן את הארץ הזאתי (יב, ז) עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם.

- 8 הרב י"ב בן-נון, "עקדת יצחק עונש או ניסיון", יי רוזנסון ובי' לאו (עורכים), עקדת יצחק לזרעו – מבט בעין ישראלית לזכרו של יצחק הירשברג, תל אביב תשס"ג, עמ' 335–337.
- 9 מעין זה פירש הגר"ד סולובייצ'יק (Abraham's Journey (Kitav 2008), עמ' 74.
- 10 בעלי המדרש (במדבר רבה יז, ג; תנחומא וירא כג, מובא ברש"י) מציינים שהעקדה הוכיחה לאומות העולם שאברהם ראוי היה להיבחר, אך לא נאמר שזו סיבת בחירתו. עיינו תורה שלמה על אתר, אות קלד.
- 11 ראב"ע על אתר ועל דברים א, ב.

אברהם בא לארץ בשם משפחת שם כדי לכבוש אותה בחזרה מבני כנען. הגר"ש גורן הוסיף והבהיר שתהליך זה החל בתרח ובהסכמת שבט בני שם. לדבריו, "לא היה בידו של תרח הכוח להילחם עם הכנענים ולגרשם מארצם, לכן נשארו בחרן. עד שנצטווה אברהם".¹²

אולם במקום אחר מביא רש"י (בראשית א, א) את דברי רבי יצחק שמהם משתמע שארץ כנען ניתנה מלכתחילה לכנענים:

ומה טעם פתח בבראשית, משום "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהלים קיא, ו) שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם כל הארץ של הקדוש ברוך הוא היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.

דברי רבי יצחק תואמים את פשטי המקראות. ארץ כנען ניתנה לכנענים או הוחזקה על ידם, ובני שם כבשוה מהם. "והכנעני אז בארץ" מתאר את המצב בימי אברהם: הכנעני התפרס על ארץ כנען ואותם יהיה על אברהם להתמודד. אנו מוצאים חיזוק לדברי רבי יצחק בפרשיית חס ונת, שבה מבואר שמה שניתן לכנען עתיד להימסר לשם:

ויהיו בני נח הַיְצְאִים מִן הַתְּבָה שֵׁם וְחָם וְיִפֹּת וְחָם הוּא אָבִי כְנָעַן. שְׁלֹשָׁה אֱלֹהִים בְּנֵי נֹחַ וַיִּמְאַלְהָ נִפְצָה כָּל הָאָרֶץ. וַיִּחַל נֹחַ אִישׁ הָאָדָמָה וַיִּטַּע כָּרֶם. וַיִּשְׁתֶּה מִן הַיַּיִן וַיִּשְׁכָּר וַיִּתְגַּל בְּתוֹךְ אֶהְלָה. וַיֵּרָא חָם אָבִי כְנָעַן אֶת עֶרְוַת אָבִיו וַיַּגִּד לְשְׁנֵי אֶחָיו בְּחוּץ. וַיִּקַּח שֵׁם וַיִּפֹּת אֶת הַשְּׂמֶלֶה וַיִּשְׁימוּ עַל שְׂכָם שְׁנֵיהֶם וַיִּלְכוּ אַחֲרֵינִית וַיִּכְסּוּ אֶת עֶרְוַת אֲבִיהֶם וּפְנֵיהֶם אַחֲרֵינִית וְעֶרְוַת אֲבִיהֶם לֹא רָאוּ. וַיִּיקָץ נֹחַ מִמֵּינוֹ וַיִּדַע אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לוֹ בְּנוֹ הַקָּטָן. וַיֹּאמֶר אָרוּר כְּנָעַן עֶבֶד עֲבָדִים יִהְיֶה לְאֶחָיו. וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי שֵׁם וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ. וַיִּפֹּת אֱלֹהִים לְיִפֹּת וַיִּשְׁכַּח בְּאֶהְלֵי שֵׁם וַיְהִי כְנָעַן עֶבֶד לְמוֹ.¹³

חס חולל לנח תועבה מינית.¹⁴ ברכת "יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם ויהי כנען עבד למו" נתונה לקריאות שונות, אך נראה בפשטות שנח חוזר בה על

12 הרב ש' גורן, תורת המדינה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 10.

13 בראשית ט, יח-כז.

14 סרסו או רבעו, כלשון רש"י. ' גרוסמן הציע שחס שכב עם אשת נח והוליד מכך את כנען. חוקרי המקרא טענו שבפנינו שתי מסורות לזהות ילדי נח: שם ויפת, וכנען או חס. לדוגמה: Otto Eissfeldt, *The Old Testament: An Introduction* (Peter Ackroyd (trans), Oxford, Blackwell 1965, p.191. לשיטת גרוסמן הכול בא על מקומו בשלום.

שאמר בפסוק שקודם: "ברוך ה' אלהי שם ויהי כנען עבד למו", ומציב את כנען כעבד דווקא לשם ולא ליפת.¹⁵ אם כן עלינו לפרש שבדבריו "עבד עבדים יהיה לאֶחָיו" הוא מתכוון לשם. תוצאה זו הגיונית בעיקר מפני שאין עבד יכול להיות משועבד לשני אדונים, וכן מפני שהתורה מדגישה דווקא את חלקו של שם: "וַיִּקַּח שָׁם וַיָּפֶת אֶת הַשְּׂמֵלָה וַיְשִׂימוּ עַל שָׁכְם שְׂנֵיהֶם" (שם ט, כג). הפסוק עובר מלשון יחיד לרבים,¹⁶ ובכך מעדיף את שם שיזם את התיקון.¹⁷

מדוע שעבד נח את כנען? המבול בא, "כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (שם ו, יב). בעלי המדרש הסבירו ש"אפילו בהמה חיה ועוף נזקקין לשאינן מינן" (וכך הביא רש"י). העולם חרב בשל מעשי תועבה, והנה מיד לאחר המבול חם חולל מעשה תועבה.¹⁸ אחרי שהקב"ה נשבע שלא להביא שוב מבול (שם ח, כא), נדרשה תגובה אחרת לתועבה זו, ונח הציע פתרון: לדכא את כנען תחת עולו של שם. הקב"ה בירך, מן הסתם, על פתרון זה, והיה שותף בהוצאתו לפועל הן במגדל בבל הן בעליית אברהם כפי שנראה. התורה מקשרת במפורש בין תועבות המין ובין ירושת הארץ:

[...] וְכַמְעֵשָׂה אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אָנִי מְבִיא אֲתֶכֶם שָׁמָּה לֹא תַעֲשׂוּ וּבְחַקְתִּיהֶם לֹא תֵלְכוּ [...] אֵל תִּטְמְאוּ בְּכָל אֵלֶּה כִּי בְּכָל אֵלֶּה נִטְמְאוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אָנִי מְשַׁלַּח מִפְּנֵיכֶם. וְתִטְמְאוּ אֶתְכֶם וְאֶתְכֶם עֲוֹנָה עָלֶיהָ וְתִקַּא אֶתְכֶם אֶת יִשְׁבִּיָּה. [...] כִּי אֵת כָּל הַתּוֹעֵבוֹת הָאֵל עָשׂוּ אֲנֹשֵׁי אֶרֶץ אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם וְתִטְמְאוּ אֶתְכֶם. וְלֹא תִקַּא אֶתְכֶם אֶתְכֶם בְּטִמְאַתְכֶם אֶתְכֶם כִּי אֵת הַגּוֹי אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם.¹⁹

15 שוב, חוקרים זיהו כאן נוסחאות משובשות, שכן כנען ניתן כעבד לאחיו (פסוק כה), לשם (כו) ולשם וליפת (כז). עיינו נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 30. בעקבות גרוסמן נפרש שכנען הוצב כעבד לשם. בפסוק כה המילה "לאֶחָיו" בלשון רבים, וכן "למו" שבפסוקים כז-כז, נראה שיש כאן לפרש "אחיו" כבני דודים, כמו "על פני כל אֶחָיו נָפְלִי" (שם כה, יח).

16 דוגמאות נוספות: "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במדבר יג, כב); "ותקח האשה את שני האנשים ותצפנו" (יהושע ב, ד).

17 לשון רש"י: "לימד על שם שנתאמץ במצוה יותר מיפת". הגר"ד סולובייצ'יק האריך בביאור השוני בין פעולת שם לפעולת יפת. לדבריו, שם פעל מתוך אטיקה (מוסריות), ואילו יפת פעל מתוך אטיקט (נימוס), ראו הרב צ' שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 272.

18 עמדו על כך יאיר זקוביץ ואביגדור שנאן, לא כך כתוב בתנ"ך, ידיעות 2004, עמ' 123-128. 19 ויקרא יח, ג, כד-כה, כז-כח. פסוקים אלו מדברים בלשון עבר: "ותקא הארץ [...] כאשר קאה", ומכאן שמדובר בתחילת ההקאה שהתחוללה לדברינו כבר בימי אברהם או אולי בימי בני אפרים, כפי שנסביר להלן.

הכנענים הלכו בדרך חם אביהם, ולכן הם מוקאים מארצם. תרח ואברהם התחילו את תהליך הקאת הכנענים. בשלב זה נראה שאברהם כלל לא נבחר, אלא המשיך את מצוות אביו, וייצג את בני שם כולם. יפים לביאור פרשנות זו דברי הרלב"ג, שכתב:

וראוי שתדע שה' יתעלה לא צוה לאברם שיפרד על כל פנים ממשפחתו ומבית אביו, שאם היה הדבר כן היה חוטא אברם כשנהג עמו לוט אבל היה הצווי שילך לארץ כנען [...] ואין ספק שאם היה יכול להגיע עמו משפחתו ובית אביו להדריכם אל השלמות, היה זה טוב בעיני השם.²⁰

כוחותיו של תרח כנראה עזבוהו, ואת מה שתרח התחיל המשיך אברהם: הוא בא לכבוש את ארץ כנען ובכך לקיים "ויהי כנען עבד למו". אברהם מוצג כממשיכו וכיורשו של שם (בראשית יא, י-כו). רבים רואים בשושלת שם ואברהם מטרה אחת ויחידה – להביאנו אל סיפורו האישי של אברהם.²¹ אולם הן פשטי המקראות הן מדרשי חז"ל קישרו בין אברהם וצאצאיו, מחד גיסא, ובין אבותיהם, ובפרט שם ועבר, מאידך גיסא.²² אברהם אמנם עזב את בית אביו, אבל הוא לא התנתק ממנו. הלכו אתו בן אחיו (שם יב, ד) וגם בת אחיו (שם יב, ד-ה). אברהם נקרא "עברי" (שם יד, יג) דווקא בהקשר של מלחמתו במלכי שנער, מבני חם, על ארץ ישראל.²³ גם שם עצמו מיוחס לנינו עבר, "וְלְשֵׁם יֶלֶד גַּם הוּא אֲבִי כָּל בְּנֵי יֶעֱבֵר" (שם י, כא). מימי אברהם העברי לא מצאנו עוד

20 בראשית יב, ב-ג, מתוך מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ב, עמ' קא. לא הלכנו בדרך הרלב"ג בעניין "ההדרכה אל השלמות", אך עדיין מדבריו מובן שמוטב היה אילו משפחת תרח המורחבת הייתה עולה עם אברהם.

21 לדוגמה ראו Genesis 1-15 (USA: Word 1987) *Word Biblical Commentary*, עמ' 248: "So this genealogy of Shem serves as a preface to the story of Abraham in the overall pattern of Genesis". ושם עמ' 253: "All [the narrator] was concerned about was tracing the line of election from Shem to Abram".

22 בראשית רבה סג ועוד. ועיינו רש"י בראשית כא, ח, כה. חז"ל דיברו דווקא על שם ועבר מפני שעל פי הכרונולוגיה העולה מן הפסוקים רק הם חיו מאבות אבותינו בבגרותו של יעקב, ובשעה שיעקב ברח מביתו רק יצחק ועבר היו בין החיים.

23 נראה שמלכי-צדק היה שותף לאמונתו בה' (יד, יח), ובעוד שאברהם לוקח "מעשר מכל" ממלכי-צדק, ממלך סדום הוא מסרב לקחת אפילו שרוך נעל. נראה שזה מפני שמלכי-צדק היה בן שבטו של אברהם, ואילו מלך סדום לא היה אלא אויב של אויב.

"עבריים" עד יוסף המזדהה כעברי (שם מא, יב) מארץ העברים (שם מ, טו),²⁴ ואף הוא היה מכובשי הארץ והצטייר כממשיך את אברהם (שם נ, יג).²⁵ בתיאור הדורות בין נח לאברהם התורה מדגישה את נמרוד ואת עבר, ולדעתנו הם קשורים קשר הדוק לתולדות אברהם.²⁶ מן הפסוקים מבואר ששולת שם-אברהם אינה רשימת בכורות:²⁷ לא ברור מי מבין שם ויפת היה הבכור;²⁸ ארפכשד לא היה בכור (שם יא, ז), וכן לא ברור שאברהם היה הבכור.²⁹ נציע, שבשולת מופיעים מובילי המאבק בכנענים בכל הדורות, מנהיגים צבאיים ומדיניים של שבט בני-שם. מנהיגותו של אברהם לא נבעה מהיותו בכור, אלא מהיותו בנו של תרח, מהיותו חזק ומהיותו בעל רצון או לפחות יכולת להתמודד עם הכנענים.³⁰ אכן על זאת יש לתהות: מדוע עברו דורות רבים עד שבא אחד מבני שם – היה זה אברהם בסופו של דבר – להתחיל את כיבוש

- 24 עיינו באריכות ד' בן-גוריון, עיונים בתנ"ך, תל אביב תש"ל, שם הובאו דבריהם של א' קויפמן וד' בן-גוריון, "קדמות העברים בכנען", עמ' 104–113. ועיינו באריכות בדברי הרב יי בן-נון, "העברים וארץ העברים", מגדים טו (תשנ"ב).
- 25 מסתבר שבין העברים ובין המצרים היה מתח מימים ימימה (בראשית מג, לב). המצרים ידעו על ייעודו של עם ישראל ועל שאיפתו לכבוש את ארץ כנען היושבת על גבול מצרים, ואולי לכך התכוונו כשאמרו "ונלחם בנו ועלה מן הארץ" (שמות א, ז).
- 26 גם בעלי המדרש קשרו ביניהם בדרכם שלהם, ובעיקר לגבי נמרוד אשר השליך את אברהם אל הכבשן (בראשית רבה).
- 27 פוקלמן לא הרגיש ולא דייק בכך בכותבו: "These two genealogical lists, or family trees, of Adam and Shem respectively, share the main characteristic of enumerating generation after generation, but only through the names of the father and the firstborn son. They each do this ten times in a pattern so fixed as to become monotonous" J.P. Fokkelman, *Reading Biblical Narrative*, John Know Press 1999, p. 162 הפסוקים בעיון, או אז לא היה משתעמם. כן לא דייקו ב *Word Biblical Commentary* (לעיל הערה 18), עמ' 253.
- 28 ראו רש"י, בראשית ה, לב, וכן י, כא. ועיינו באריכות בתורה שלמה שם.
- 29 וכבר אמרו חז"ל שאברם, הרן ונחור "קא חשיב להו קרא דרך חכמתן" (בבלי, סנהדרין סט ע"ב), כמו שקבעו לגבי שם, חס ויפת.
- 30 חוקרים רבים הוכיחו, לטענתם, שה"חבירו" אינם ה"עברים", כלומר עם ישראל המקראי. ראו א' מלמט, *The Dawn of Israel*, HH Ben-Sasson (ed.), *A History of the Jewish People*, Rainey, Anson (2008–11), "Shasu or Habiru. Who Were the Early Israelites?", *Biblical Archeology Review* (Biblical Archaeology Society) 34 (06 (Nov/Dec)). מתוך כך טוענים ש"עבריי" הוא שם תואר שנדבק באברהם מאוחר יותר ואין לו קשר למציאות (מלמט שם). אך עיינו באריכות בדברי הרב יי בן-נון (לעיל הערה 24). ככל שיש חפיפה בין ה"חבירו" לעברים בני-עבר, ייתכן ומתח בין עבריים וכנענים העולה מכתבי אל-אמרנה צריך להתפרש על רקע זה של כיבוש כנען בידי העברים.

כנען? התשובה לכך טמונה בסיפור היחיד המפריד בין מעשה חס ובין עליית תרח ואברהם: מגדל בבל.

מגדל בבל

בני חס לא קיבלו את הגזרה נגדם בשתיקה. התורה מציינת את נמרוד בן כוש בן חס, אשר ראשית ממלכתו בבל היא שנער, מקום העיר והמגדל (שם י, י; יא, ב). אם כן בני חס הם אלה שישבו בבבל, ובפשטות הם אלה שבנו את המגדל.³¹ התורה רומזת שבני חס התחזקו והתגברו על בני יפת ועל בני שם, שכן התורה רושמת את תולדות שלושת השבטים, ורק לגבי כנען מפרטת גם גבולות (שם י, יט). לעומת זאת, לגבי בני שם, ובפרט לגבי בני עבר, התורה מציינת את מקומות מושבותיהם (שם י, ל). בני שם ישבו. "ישיבה" היא מעשה ארוך טווח אך הפיך. מנגד, בני כנען הציבו "גבולות" שהוא מעשה לדורות. על רקע זה התורה מספרת על מגדל בבל.

בתחילת סיפור המגדל נאמר: "וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הֲבָה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל" (שם יא, ג). על המילים "איש אל רעהו" רש"י מביא את דברי המדרש: "אומה לאומה, מצרים לכוש וכוש לפוט ופוט לכנען".³² כוש, פוט וכנען הם בני חס, כלומר בני חס הם שאמרו זה לזה: "הֲבָה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל [...] פֶּן נִפּוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ" (יא, ד).³³ בהמשך נאמר: "וַיִּנְדְּדוּ ה' לְרֵאֵת אֶת הָעִיר וְאֶת הַמִּגְדָּל אֲשֶׁר בָּנוּ בְנֵי הָאָדָם. וַיֹּאמֶר ה' הֵן עָם אֶחָד וְשָׁפָה אֶחָת לְכָל־ם וְזֶה הַחֲלָם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא יִבְצָר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת" (שם יא, ה-ו). התורה סתמה ולא פירשה מה בני חס יזמו לעשות, אך מובן מההקשר שחששו, "פֶּן נִפּוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ" (שם יא, ד). נראה שהיה זה עיר מבצר ששמרה על לכידותם ונתנה בהם את הכוח ואת הביטחון לעמוד מול בני שם.³⁴ בימי נמרוד הגיעה עצמתם לשיאה, והפעם ה' נקט בתגובה של פיזור.³⁵

- 31 לא הלכנו כאן בדרך ראב"ע (בראשית יא, א, ד) בעקבות סדר עולם שאברהם עצמו וכן נח ושם היו מבוני המגדל.
- 32 יש מספר גרסאות, אך מדברי רש"י ברור שמדובר בכל בני חס המוזכרים (ראו בראשית י, ו). והשוו רש"י שם יא, ב ורמב"ן שם.
- 33 לפי דרכנו ייתכן ש"וְרֵאֵשׁוּ בְשָׂמִים" פירושו שיהיה להם מקום להישמר מפני מבול. וכן "וַיִּנְעֲשֶׂה לָנוּ שָׁמַי" נראה כמשחק מילים על שעבודם תחת בני שם.
- 34 ייתכן, אם כי אין לכך ראיות של ממש, שבני חס אף שעבדו לשם כך את בני שם, כפי שעשו לימים המצרים לבני ישראל.
- 35 מסע מלכי שנער לארץ כנען נראה כניסיון להשיב את מעצמת בני חס, ומרד בני סדום יכול להתפרש כניסיון לקחת מידם את מנהיגות שבטי חס, שלא כמדרש תנחומא המזהה את

נשוב לאברהם, לשם ולעבר: מדוע שם ואברהם מיוחסים שניהם דווקא אל עבר? נראה שהסיבה היא שבימי עבר התחילה נפילתם של בני חם, ואילו בני שם התחילו להתחזק: "וילעבר ילד שני בנים שם האחד פלג כי בגמיו נפלגה הארץ" (שם י, כה). עבר היה בן 34 בלידת פלג (שם יא, טז), ונראה שהיה באור כשדים, מקום לידת אברהם, קרוב למגדל בבל. בימי פלג נעזב מגדל בבל ונפלגה הארץ, ובכך התחילה נפילתם של בני חם.³⁶ עם פיזור שבט חם הגיעו הכנענים לארץ, ובני שם הגיעו בעקבותיהם. הדים להבנה זו יש בדעה שאברהם היה בן 48 שנה בפיזור המגדל, הווה אומר שבמשך שנות דור³⁷ עברה משפחת שם, ובפרט תרח ואברהם, מאור כשדים לחרן ומשם לארץ כנען. לפי דעה זו מודגש ביתר שאת חלקו של אברהם בעלייה לארץ כנען בתגובה למגדל בבל.

לפי דרכנו, עוד בטרם יצא אברהם מאור כשדים, ברור היה לאברהם שילך לכנען. אברהם נצטווה ללכת "אל הארץ אשר אראך" (שם יב, א), וחז"ל פירשו: "נסיון בתוך נסיון שלא אמר לו לאיזה מקום לילך".³⁸ פרשנות זו מתבססת כנראה על כך שהפסוק אינו מציין את יעדו של אברהם.³⁹ אולם מפשטי המקראות נראה סביר יותר שאברהם ידע בדיוק לאן פניו מועדות, שכן מבואר שאברהם יצא מאור כשדים ללכת לארץ כנען (שם יא, לא), ובהמשך יצא מחרן "ללקח ארצה כנען" (שם יב, ה). לדעתנו הביטוי "אשר אראך" מתייחס לא אל זהות המקום, אלא אל טיבו, כמו "וראיתם את הארץ מה היא ואת העם הישב עליה החזק הוא הרפה המעט הוא אם רב" (במדבר יג, יח).⁴⁰ אלא שעל כך יש לשאול: אם אברהם המשיך את מסע אביו אל כנען, מדוע נדרש לציווי כלשהו?

"עילם" שמבני שם עם כדרלעומר מלך עילם. סדום ועמורה היו ערי כנענים (שם י, יט), ומכאן פרשנות מחמירה מאוד על בחירת לוט לקשור את גורלו בגורלה של סדום. כבר עמדו רבים, וביניהם גם זקוביץ ושנאן, על המקבילה בין סיפור מעשה חם לתולדות סדום. אולי אפשר להסביר את חומרת הדין של עמלק על רקע דברינו כאן. עמלק הם מבני עבר, ותקיפתם את בני ישראל הייתה לא רק בגדר מלחמה אלא בגדר בגידה.
36 זה מזכיר במשהו את נפילת חומת ברלין שסימנה את סופה של האימפריה הסובייטית הרשעה.

37 אברהם נצטווה "לך לך" בהיותו בן 75 (שם יב, ד). על תיארוך נפילת המגדל לשנת ה-48 לחיי אברהם שזו שנת מות פלג ראו רש"י שם יט, כ.

38 תנחומא (בובר), לך לך ד, ומקור הדברים בבראשית רבה.

39 אברהם אומר בהמשך, "ויהי פאשר התעו אתי אלהים מבית אבי" (בראשית כ, יג). "התעית" אברהם עשויה להתפרש כך.

40 ובהמשך נאמר: "שם נא עיניך וראה [...] כי את כל הארץ אשר אתה ראה לך אתננה ולרעהך עד עולם [...] קום התהלך בארץ לארצה ולרחבה פי לך אתננה" (שם יג, יד-טו, יז). "ראה"

להבנתנו, הסיבה היא שאברהם חשש. הוא ושרה אשתו היו חשוכי ילדים וכבר לא היו צעירים. הוא חשב שאת משימת תרח אביו מישוהו אחר ייאליץ להמשיך, ונראה שלשם כך לקח עמו את לוט, כיורשו הצפוי של אברהם שימשיך את הובלת בני-שם בכיבוש כנען. אברהם חושש שוב ושוב מהמשימה, ונראה כמנסה להתנער ממנה: הוא יורד, אולי בורח, למצרים בהזדמנות הראשונה (בראשית יב, י); ⁴¹ הוא מציע ללוט את ארץ כנען (שם יג, ט), ובכך מבקש להעביר אליו את המושכות בהקדם; הוא כורת ברית עם האמורים במקום לכבוש אותם (שם יד, יג); והוא מחמיץ הזדמנות פז לכבוש את הארץ כולה אחרי הניצחון הגדול על מלכי שנער. ⁴² אברהם טרם התמסר לחלוטין למשימתו, ולכן חיזקו ה' באמרו: "אַל תִּירָא אֲבָרָם אֲנֹכִי מִגֵּן לְךָ שְׂכָרְךָ הַרְבֵּה מְאֹד" (שם טו, א). הקב"ה נשבע לו שהוא יירש את ארץ כנען (שם טו, ז), ⁴³ ואף כרת עמו ברית על כך (שם טו, יח). ⁴⁴

אברהם פירט את התהליך הזה (שם כד, ז): הקב"ה לקחו, דיבר אליו, ובסוף נשבע לו שהארץ תינתן לזרעו. ⁴⁵ מבואר שאברהם חשש מאוד מהליכתו לכנען, ואילו הקב"ה חיזקו שוב ושוב. כך התגבר אברהם אט אט על חששותיו ועל פחדיו, אך דווקא בשלב שבו אברהם הגיע לתודעה ולאמונה שהארץ באמת תהיה לו ולזרעו, הקב"ה מוסיף הסתייגות קשה מאוד: אברהם לא יראה בגאולת הארץ, ורק דור רביעי ישובו הנה.

כאן פירושו הולך ורואה, כלומר פעולה מתמשכת כמשתמע מהמשך: "קום התהלך בארץ".

41 והיה זה חטא גדול, עיינו רמב"ן (שם יב, י). וראו דברי מו"ר הרב יעקב מדן, תקווה ממעמקים – עיון במגילת רות, אלון שבות תשס"ז, עמ' 14–15.

42 כדברי מו"ר הרב יעקב מדן: <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/9-parsha/04lech.php>

43 הלכנו כאן בדרכו של הרמב"ן (בראשית יב, א) שאברהם נצטווה "לך לך" בחרן, ולא באור כשדים (כטענת הראב"ע, שם יב, א), וכן בדרך הרמב"ן ור' אלעזר בן פדת לפניו שברית בין הבתרים אירעה כסדרה בפסוקים, וממילא הייתה בארץ כנען. עיינו בדברי הרב גורן (לעיל הערה 12).

44 כדברי הרמב"ן (בראשית טו, יח) "שלא יגרום החטא", כלומר שהבטחה זו תתקיים ואינה תלויה בדבר. והשוו ראב"ע שם טו, ז.

45 בפסוק זה ראה לשיטת הרמב"ן (הערה 43) באשר לתיארוך ברית בין הבתרים כסדרה בפסוקים. חוקרי המקרא ראו בשינויי הסגנון וההיקף שבהבטחות אלו ראיות לתעודות שונות. עיינו. Suzanne Boorer, *The Promise of the Land As Oath*, Walter de Gruyter 1992. לא מצאתי ביניהם מי שראה התפתחות זו לאשורה.

כי לא שלם עוון האמרי (בראשית טו, טז)

בברית בין הבתרים מתבשר אברהם: "וְאֵתָה תָּבוֹא אֶל אַבְתִּיךָ בְּשָׁלוֹם תִּקְבֹּר בְּשֵׂיבָה טוֹבָה. וְדוֹר רְבִיעִי יָשׁוּבוּ הֵנָּה כִּי לֹא שָׁלֵם עוֹן הָאֱמֹרִי עַד הֵנָּה" (שם טו, טז–טז). יש שפירשו שדור רביעי מקביל לארבע מאות שנה.⁴⁶ אחרים פירשו שדור רביעי מתייחס לכנענים, והכוונה שה' נותן לכנענים ארבעה דורות לשוב מחטאם או למצות את עונשם.⁴⁷

לדעתנו שתי הגישות קשות. לגישה הראשונה, מלבד חוסר ההתאמה בין ארבעה דורות ובין ארבע מאות שנה, יש כפילות מיותרת לכאורה בציון ארבע מאות שנה וארבעה דורות.⁴⁸ הגישה השנייה קשה אף היא, שכן הקב"ה הבטיח לאברהם את הארץ וכיצד ישוב מהבטחתו? הרמב"ן השיב על כך שאילו הכנענים היו שבים מחטאם, היו למס עובד או היו מפנים את ארץ כנען ולא היו בכלל "הַחֲרָם תִּחְרַם אֹתָם" (דברים ז, א).

לעניות דעתנו ישנה אפשרות אחרת. באותו המעמד נאמר לאברהם: "כִּי גֵר הָיָה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדִּים וְעָנוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" (בראשית טו, יג), כלומר הכיבוש שהתחילו תרח ואברהם יופסק למשך תקופה ממושכת. אם כן, דור רביעי מתייחס להמשך שעבוד כנען. דור רביעי מאברהם הוא יוסף, שכאמור⁴⁹ גם הוא נקרא "עברי", חזר לארץ כנען (בראשית נ, יג) והתחיל שוב, ולו בצעד קטן, את תהליך כיבוש הארץ מדי הכנענים. לחלופין, וברוח דומה, ייתכן שדור רביעי הוא בני אפרים. בספר דברי הימים א (ז, כ–כט) מפורש שבני אפרים נהרגו על ארץ כנען: "וַיִּהְיוּ אֲנָשֵׁי גֵת הַנּוֹלָדִים בְּאֶרֶץ כְּנַעַן כִּי יָרְדוּ לְקַחַת אֶת מְקִינָהֶם", ושבני אפרים ובני מנשה בנו ערים והתיישבו בארץ, והם הרי דור רביעי ליוצאי ארץ כנען.⁵⁰ "וְדוֹר רְבִיעִי יָשׁוּבוּ הֵנָּה כִּי לֹא שָׁלֵם עוֹן הָאֱמֹרִי עַד הֵנָּה" (בראשית טו, טז) מתפרש לרוב כסיבה ותוצאה: דור רביעי ישובו הנה מפני

46 רבנו בחיי, רש"י, רד"ק ואברבנאל. ועיינו באריכות בדעת מקרא על אתר. לפי גישה זו, או שדור מתפרש כמאה שנה, או שדור רביעי מתחיל להימנות לא מאברהם אלא מיהודה. מעין זה פירש הגר"ד סולובייציק (לעיל הערה 17, עמ' 150) ש"דור רביעי ישובו הנה" מתייחס למשה, שהיה דור רביעי ליוצאי כנען.

47 רשב"ם, רמב"ן, ראב"ד ועוד. עיינו דעת מקרא שם. ובחזקוני הביא את שתי הגישות.

48 רשב"ם, שם טו, טז.

49 לעיל, בסביבות הערה 24.

50 יעקב, יוסף, אפרים, בני אפרים. נראה שהתורה מונה מיעקב שעזב את כנען מרצון ולא מיוסף שנשלח בעל כורחו.

שלא שלם עוון האמורי. לדעתי אפשר לפרש "כיי" כ"אף על פי ש"⁵¹ הקב"ה הבטיח לאברהם שדור רביעי ישוב לארץ כנען, אף על פי שלא שלם עוון האמורי. הבטחה זו מוחלטת, ושוב אינה תלויה בתשובת הכנענים או בריצוי עונשם. לפי דברינו אפשר גם להסביר מדוע בכלל נגזר על אברהם להמתין ולהשתעבד 400 שנה. 400 שנה אלו מקבילות ל-400 שנה (בקירוב) שעברו ממעשה חם ועד עליית תרח. כלומר, בני שם עיכבו את משימתם בכ-400 שנה, ולכן ה' מעכב אותם מידה כנגד מידה מלכבוש את כנען.

הקב"ה בחר באברהם כי רק בימי אברהם, לאחר פיזור בני מגדל בבל, הייתה הזדמנות לכבוש את ארץ כנען על יושביה. לאברהם היו האמצעים לכיבוש זה, אך אם בשל נאמנותו לאביו הזקן, אם בשל נאמנותו לאשתו וחששו מלמות חשוך ילדים, ואם מסיבה אחרת – אברהם היסס לקבל משימה זו, והזדקק שוב ושוב לחיזוק ועידוד מה'. על היסוסיו של אברהם הוא שילם ביוקר, ולא הוא זכה לראות בכיבוש הארץ, אלא בניו גלו, ורק דור רביעי זכה להמשיך את דרכו.

לסיכום, אחר המבול התברר שחם ממשיך בדרכי התועבה שהביאו את העולם להיחרב במבול, ומאחר שהקב"ה נשבע שלא ימחה שוב את בני האדם, נקט ה' בעונשים של פיזור, דיכוי ושעבוד. שם נבחר לשעבד את חם, ובפרט את כנען. בני חם נלחמו בגזרה זו ובנו את מגדל בבל כדי להתבצר מבני שם, אולם עם פיזור אנשי העיר והמגדל החלו בני חם להיחלש, ובני שם פנו לכיבוש ארץ כנען. תרח התחיל בתהליך זה, ואברהם כנראה חשש מאוד מכובד המשימה, אך נצטווה על ידי ה' להמשיכה. ארץ כנען ואברהם נבחרו שניהם בשל מעשי חם ושם ובשל רצון ה' לצמצם את השפעת חם וכנען ולהרחיב את מקומו של שם. כך עם ישראל וארץ ישראל צמחו מהצורך לשים קץ למעשי התועבה ומהצורך להציב אומה אחת ומקום אחד שישמשו דוגמה לעולם כולו.

51 וכך במקומות אחרים, לדוגמה בראשית ח, כא ורס"ג שם, ועוד רבות.